

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KURUMSAL YAPILANMASI İÇİNDE CAMİ HİZMETLERİNE SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ

Hasan YAVUZER*

Özet / Abstract

Kuruluşundan itibaren Diyanet İşleri Başkanlığının görevlerinin en önemli bir kısmını cami hizmetleri oluşturmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı hem yurtiçinde hem de yurtdışında camilerde önemli hizmet vermiş, bu konuda ciddi gelişmeler kaydedilmiştir. 2008 yılı Nisan ayı verilerine göre ülke genelinde 67.624 kadrolu cami ve bu camilerde görev yapan 70.960 kadrolu personeli Diyanet İşleri Başkanlığına toplum nezdinde çok önemli bir saygınlık ve etkinlik sağlamıştır.

Ülke çapında en ücra köşelere kadar yayılmış camiler ve buralarda görev yapan personel hizmete daha iyi bir şekilde kanalize edilir, gerekli ortam hazırlanır ve imkânlar verilirse, Diyanet İşleri Başkanlığının bu önemli hizmet alanı daha aktif ve daha etkin bir duruma gelebilir. Bu durum bir yönüyle Diyanet İşleri Başkanlığının ve din görevlilerinin etkinliğini artıran, diğer yönüyle de din hizmetlerini daha verimli ve yararlı kılan bir faktör olabilir.

Anahtar Kelimeler: Cami, cami hizmetleri, cami görevlileri, imam, din hizmetleri, Diyanet İşleri Başkanlığı.

SOCIOLOGICAL LOOK AT MOSQUE SERVICES WITHIN THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS

Since its establishment, one of the most important duties of the Presidency of Religious Affairs has been to provide religious services. The Presidency of Religious Affairs has provided mosques and religious services, both domestically and internationally, and has made serious progress in this matter. According to April 2008 data the Presidency of Religious Affairs provides the country with 67.624 fully staffed mosques, and 70,960 fully staff attendant personnel within these mosques; giving the Presidency great prestige and efficiency.

If nationwide mosques and their personnel were provided the proper canalization, environment, and opportunity, the religious services provided by the Presidency of Religious Affairs could be more active and more efficient. This could be an important factor in both increasing the effectiveness of the Presidency of Religious Affairs and its attendants, and in assuring that religious services are more efficient and beneficial.

Key Words: Mosque, mosque services, religious attendants, imam, religious services, Presidency of Religious Affairs.

Giriş

Din insanlık tarihi ile başlamış, insanın olduğu her yerde de varlığı devam etmektedir. Hassas ve önemli bir konu olan dinin ihmali veya istismarı her zaman ciddi

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
hasanyavuzer@yahoo.com

sorunlar çıkarmış, aynı tehlikeler günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Din konusunda yaşanabilecek olumsuzlukları önlemek ve din hizmetlerini daha düzenli bir şekilde yerine getirmek üzere 1924 yılında Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığı kurulmuştur. Kuruluşundan günümüze, din hizmetlerinin yerine getirilmesinde Diyanet İşleri Başkanlığının en önemli hizmet alanı camiler, en etkin kişiler de buralarda görev yapan personel olmuştur.

Bu çalışmada önce İslam dininin ibadet mahalli olan camilerin tarihi gelişimi hakkında bilgi verilecektir. Sonra da ülkemizde din hizmetlerinden sorumlu Anayasal bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığının yurtiçi ve yurtdışında camilerde vermiş olduğu hizmetler ele alınarak camilerin geçmişteki ve günümüzdeki fonksiyonları üzerinde durulacaktır. Buna ilave olarak imam hatip veya müezzin kayyım olarak camilerde görev yapan, gerek camide gerekse cami dışında din hizmeti veren ve dini ritüellerin yerine getirilmesinde rol alan cami görevlilerinin sosyal, kültürel, eğitim ve sayısal durumları hakkında istatistikî bilgi verilecektir. Araştırmamızda cami hizmetleri sosyolojik bir değerlendirmeye tabi tutulacak, sosyolojik ve kuramsal işlevleri bakımından cami görevlilerinin durumları ele alınacaktır. Bu çalışmanın detayında cami hizmetlerini etkileyen faktörlere sosyolojik bir perspektiften yaklaşılarak, bir kurum olarak Diyanet'in bu çerçevede yaşadığı problemlere çeşitli çözüm yolları sunulmaya çalışılacaktır.

A Tarihsel Gelişimi İçinde Cami ve Cami Görevlileri

a) Cami

Arapça “cem” kökünden gelen ve “cem'an” mastarından türeyen cami; toplayan, bir araya getiren anlamına gelmektedir. Dini manada ise “Allah'a kulluk yapmak, kulluk görevlerini ifa etmek için kullanılan mekânlar” olarak kabul edilmiştir.¹ Kur'an-ı Kerimde secde edilen ve ibadet yapılan yer olarak mescit² zikredilmesine rağmen günümüzde özellikle de ülkemizde ibadet mahalli olarak cami kelimesi daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti esnasında Medine yakınlarında dört gün konakladığı Kuba'da bir mescit yapılmış³ bunu Medine'deki Mescidi Nebevinin yapımı takip etmiştir.⁴ Müslümanlığın yayılması ve inananların çoğalmasına bağlı olarak Müslümanlar gittikleri yerlere camilerini de götürmüşler ve buldukları yerlere irili ufaklı camiler yapmışlardır. İslam dininin mensuplarının artması ve her tarafa yayılması sonucu bir ibadet mekânı olarak cami de zamanla dünyanın dört bir tarafına yayılmış, bulunduğu yerde İslam'ın ve Müslümanların şiarı olmuştur. Bu camilerden büyük bir kısmının mimari özellik ve estetik güzellikten yoksun olmasına

¹ Hasan Yavuzer; *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı-Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi*, Laçın Yayınları, 2. Baskı, Kayseri 2006, s. 235.

² 2/114, 144, 149-150; 7/31; 9/17-18; 17/1; 72/ 18.

³ Hüseyin Algül; “Mescid-i Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, s. 279-280; İbrahim Sarıçam; *Hz. Muhammed ve Evrensel Measajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 125.

⁴ Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı; “Mesid-i Nebevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, s. 281-290.

rağmen önemli bir kısmının, dünyanın çeşitli yerlerinde tüm ihtişamıyla asırlardan beri varlıklarını devam ettirdiği söylenebilir.

Anadolu'nun İslamla tanıştığı dönemden itibaren buralarda da camiler yapılmaya başlanmış, özellikle Selçuklu ve Osmanlı döneminde yapılan camilerden büyük bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Cumhuriyet döneminde de cami yapımı devam etmiş son yıllarda ise cami yapımında büyük bir artış gözlenmiştir. Ulaşabildiğimiz en eski istatistikî bilgiler olan 1971 verilerine göre ülke genelinde 42.744 cami mevcut iken, 1995 yılında bu rakam 62.874 kadrolu, 7.399 kadrosuz olmak üzere 70.213'e⁵ ulaşmıştır. Nisan 2008 itibariyle ülke genelinde 67.624 kadrolu, 12.008 kadrosuz olmak üzere 79.632 cami bulunmaktadır.⁶ Günümüzde gerek ülkemizde gerekse dünyanın başka yerlerinde halen cami yapımı konusunda büyük bir gayret dikkat çekmekte, Türkiye'de her yıl ortalama 1500 civarında cami yapılmaktadır.⁷

b) Cami Görevlileri

İslam toplumunda imam-hatiplik ve cami görevlerini yürüten ve halkı dini konularda aydınlatanlar "Hademe-i Hayrat" (hayra hizmet edenler)⁸ olarak isimlendirilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığının kuruluş yıllarında camilerde görev yapan hademe-i hayrat, cami ve mescitlerde beş vakit namazı kıldırma, cenazeyi kaldırma ve diğer dini görevlerin ifası gibi vazifeleri yerine getirmişlerdir. 1965 yılında kabul edilen ve halen yürürlükte olan 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve Görevleri hakkındaki kanunda bu unvan cami görevlileri olarak belirlenmiş ve camilerde görev yapan personelin yaptıkları göreve göre imam-hatip veya müezzin kayyım olarak değiştirilmiştir.⁹ Camilerde görev yapan bu kişiler halk arasında ise daha ziyade hoca veya imam olarak bilinmekte ve böyle kabul edilmektedir. Hangi isim ve unvan altında olursa olsun kuruluşundan itibaren cami görevlileri aşağıda vereceğimiz istisnai dönem dışında teşkilat içerisinde hep yer almış ve din hizmetlerinin yerine getirilmesinde etkin rol oynamıştır.

Kuruluş yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olan cami ve cami görevlileri 1931 yılında kabul edilen Evkaf Umum Müdürlüğü 1827 sayılı bütçe kanununu ile bu müdürlüğe verilmiştir. Bu kanun gereğince bütün cami ve mescitlerin idaresi, görevlileri ile birlikte Evkaf Umum Müdürlüğüne devredilmiş,¹⁰ bu uygulama 1950 yılında yürürlüğe giren 5634 sayılı kanunun kabulüne kadar devam etmiştir.¹¹

Cumhuriyetin ilk yıllarında ve başkanlığın kuruluş dönemlerinde imamlık ve hatiplik daimi maaşlı devlet memuru olarak kabul edilmemiş, bu kadrolar "barem dışı"

⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı 1995 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1996, s. 99.

⁶ www.diyamet.gov.tr (08.04.2008)

⁷ Hakan Kahraman; *Sosyolojik Açıdan Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s. 63.

⁸ İzzet Er, "Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine", *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202, s. 5.

⁹ Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 633 sayılı Kanun

¹⁰ *Düstur*; III. Tertip, C. 12, s. 551-552, Ankara 1931; Nihat Aytürk, Yaşar Çelik, Enver Şahinarslan; *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 10.

¹¹ Hasan Yavuzer; 73.

bırakılmıştır.¹² Devlet tarafından atanan ve ücreti devlet tarafından ödenen devlet memuru olmak yerine, cemaatin ve halkın verdiği ücret ile hayatlarını devam ettirmek zorunda kalan cami görevlileri zor günler geçirmişlerdir. Bu durum hem cami görevlilerinin ve mesleğin cazibe ve itibarını kaybetmesine hem de onların maddi, manevi ve sosyal bakımlardan zor durumlara düşmesine sebep olmuştur. Karşılaşılan ve yaşanan olaylar din görevliliğine ilgiyi azaltmış, bu durum başarılı gençlerin bu mesleği tercih etmelerini, yetişmiş elemanların da bu görevde kalmalarını önlemiştir.

Devletin imkânı arttıkça Diyanet İşleri Başkanlığının imkânları da artmış, diğer alanlarda olduğu gibi cami görevlileri konusunda da ciddi gelişmeler yaşanmıştır. 1965 yılında kabul edilen Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 633 sayılı Kanun ile cami görevlileri devlet tarafından atanma, maaşları devlet tarafından ödenme, sağlık ve emeklilik gibi sosyal güvenceye kavuşma imkânı kazanmış,¹³ ilerleyen yıllarda cami görevlilerinin sayısı ve imkânı daha da gelişmiştir. Günümüzde din hizmetleri sınıfında yer alan cami görevlileri devlet memuru olma ve sosyal haklardan yararlanma imkânını devam ettirmektedirler.

Tespit edebildiğimiz ilk istatistik olan 1970 yılı rakamlarına göre imam hatip ve müezzin kayyım toplamı 1970 yılında 22.813¹⁴ olarak belirlenmiştir. İlerleyen yıllarda cami görevlilerinin sayısında gözle görülür artışlar olmuş 1993 yılında bu rakam 63.153'e¹⁵ ulaşmıştır. 2008 Nisan ayı verilerine göre 60.826 imam hatip, 10.134 müezzin kayyım olmak üzere cami görevlileri sayısı 70.960'a ulaşmıştır.¹⁶ 1998 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında kadroların hizmet sınıflarına göre dağılımında %91.26'sını cami görevlilerinin de içerisinde yer aldığı din hizmetleri sınıfının oluşturduğu görülmüş,¹⁷ 2006 yılı sonu itibarıyla de taşra teşkilatı personelinin %92.47'sini¹⁸ din hizmetleri sınıfında yer alan görevlilerin teşkil ettiği tespit edilmiştir. Bu rakamlar ülkemizde din hizmeti vermek ve halkı dini konularda aydınlatmakla yükümlü kılınan Diyanet İşleri Başkanlığında cami görevlilerinin yeri ve önemini ortaya koymaktadır.

B) Cami Görevlilerinin Eğitim Durumu

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu ile bütün öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmış, söz konusu kanun gereğince Diyanet İşleri Reisliğinin ihtiyaç duyacağı elemanların yetiştirilmesi görevi de Maarif Vekâletine verilmiştir. Bu kanunun kabulünden sonra 1924 yılında 29 ilde 2258 öğrenci ile ilkokula dayalı 4 yıl süreli İmam Hatip Okulları, İstanbul Darülfünun bünyesinde de bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Sonraki yıllarda öğrenci bulunamama gerekçesi ile bu okullardan büyük bir kısmı kapatılmış, 1927 yılında İmam Hatip Okulu sayısı 2'ye, öğrenci sayısı da 278'e düşmüştür. 1932 yılında aynı gerekçe ile geride kalan iki okul da kapatılmış, bu durum İlahiyat Fakültesine de yansdığı için 1933 yılında öğrenci bulunamama

¹² TDV İslam Ansiklopedisi, "Diyanet İşleri Başkanlığı" maddesi, C. 9, s. 456.

¹³ İzzet Er, "Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine", *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202, s. 9.

¹⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri*, Ankara 1990, s. 15.

¹⁵ *Diyanet İşleri Başkanlığı 1993 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1994, s. 33.

¹⁶ www.diyamet.gov.tr (08.04.2008)

¹⁷ *Diyanet İşleri Başkanlığı 1998 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1999, s. 68-69.

¹⁸ *Diyanet İşleri Başkanlığı 2006 Yılı İstatistikleri*, Ankara 2007, s. 41.

gerekçesi ile bu okul da öğretimine son vermiştir. 1933-1948 yılları arasında yaklaşık 20 yıl devlet eliyle din eğitim-öğretimi yapılmamıştır.¹⁹ Bu yüzden 1950 yılına kadar cami görevlilerinin eğitimi konusunda çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durum din hizmeti veren personelin yeterli eğitimden mahrum kalması sonucunu doğurmuş, bu da hizmete yansımıştır.

Dönemin Diyanet İşleri Başkanı A.Hamdi Akseki, 1951 yılında hazırladığı bir raporda, din eğitimi ile ilgili uygulanan programlar neticesinde ülke genelindeki dini durumu şu şekilde dile getirmiştir. "...Milli Eğitim Bakanlığı 430 nolu kanunla taahhüt eylediği vazifeyi yapmamış, yapamamış ve Diyanet İşleri Başkanlığını yakinen ilgilendiren dini vazifelerde istihdam edilecek hiçbir eleman vermemiş olması ve Başkanlığın da bu güne kadar din adamları yetiştirecek mesleki bir müesseseye sahip bulunmaması yüzünden bu gün memleketin birçok yerlerinde hakiki ve münevver bir din adamı bulmak şöyle dursun, camilerde mihraba geçerek halka namaz kıldırarak, minbere çıkıp hutbe okuyacak bir imam hatip bile bulunamamaktadır. Hatta bazı köylerimizde, ölenlerin teçhiz ve tekfini ile ebedi istirahatlarına tevdi gibi en basit dini bir vazifeyi ifa edecek kimseler dahi bulunamamakta ve cenazelerin kaldırılmadan günlerce ortada kalmakta olduğu senelerden beri iştirilmekte ve görülmektedir".²⁰

Bu ihtiyacı karşılamak üzere 20 Mayıs 1948'de başta Ankara ve İstanbul olmak üzere 10 aylık süreli imam hatip kursları açıldı.²¹ Bu kurslarda yetişen öğrenciler ile ihtiyacın giderilmesine çalışıldı. Daha sonra görülen lüzum üzerine 1951 yılında İmam Hatip Okulları açılmış, mezun verdiği dönemden günümüze kadar cami görevlilerinin pek çoğu bu okul mezunlarından olmuştur. Halen camilerde din hizmetleri görevini yerine getiren personelin büyük bir kısmı İmam Hatip Lisesi mezunlarından oluşmakta, aşağıdaki istatistikî bilgiler de bu sonucu doğrulamaktadır.

Din görevlilerinin eğitim durumu ile ilgili ulaşabildiğimiz ilk istatistikî bilgiler 1970 yılı verileri olmuştur.1970 yılı istatistiklerine göre Diyanet İşleri Başkanlığında 25.236 olan toplam personelin %80.59'u ilkokul, %3.83'ü ortaokul, %13.75 İmam Hatip Lisesi, %1.83'ü de dini yüksek okul mezunlarından oluşmaktadır.²² Bu dönemde %80.59 ile ilkokul mezunlarındaki yüksek rakam dikkatleri çekmektedir. Türkiye genelindeki okullaşma oranı ve eğitim seviyesindeki gelişmeler Diyanet teşkilatında da kendisini göstermiştir. 1993 yılında kurum bünyesinde İmam Hatip Lisesi mezunlarının sayısı %68.42, dini yüksek okul mezunları %3.85 olurken ilkokul mezunlarının sayısı %13.72'ye düşmüştür.²³ 2000'li yıllara gelindiğinde ilkokul mezunlarındaki düşüşün devam ettiği, dini yüksek okul mezunlarında kısmi bir artışın gözlemlendiği, imam hatip lisesi mezunlarının oranında bir düşüş olmasına rağmen yine en yüksek rakamın bu okul mezunlarında olduğu dikkat çekmektedir. 2003 yılında ilkokul mezunları %1.47, İmam Hatip Lisesi mezunu %55.92, dini yüksek okul mezunu %6.81 olmuştur.²⁴ Rakamlar

¹⁹ Mustafa Öcal; "Dünden Bugüne Din Görevlileri ve Mesleki Yeterlikleri", *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyumu (28-29 Mayıs 2002)*, s.48-49, Kayseri 2003.

²⁰ Davut Dursun; *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi, İşaret Yayınları*, İstanbul 1992, s. 199.

²¹ Jaschke Gotthard; *Yeni Türkiye'de İslamlık*, (Ter. Hayrullah Örs), Ankara 1972, s. 74-78.

²² *İstatistiklerle Diyanet İşleri Başkanlığı*; Ankara 1990, s. 20.

²³ *İstatistiklerle Diyanet İşleri Başkanlığı*; Ankara 1994, s. 20.

²⁴ *Diyanet İşleri Başkanlığı 2003 Yılı İstatistikleri*; Ankara 1994, s. 7-9.

ilkokul mezunlarındaki düşüş ile yüksek okul mezunlarındaki artışın devam ettiğini göstermekte, İmam Hatip Lisesi mezunlarında da ciddi bir düşüş olmasına rağmen bu okul mezunlarının teşkilat içinde en büyük oranı teşkil etmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır. 08.04.2008 itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığında İmam Hatip Lisesi mezunu olarak görev yapanların sayısı 36.353, yüzde oranı ise %45.45 olarak tespit edilmiştir.²⁵ Bu verilerden camilerde din hizmeti veren personelin büyük bir kısmının halen İmam Hatip Lisesi mezunu olduğu anlaşılmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı, din görevlilerinin eğitim seviyesinin yükseltilmesi amacıyla çeşitli zamanlarda çalışmalar başlatmış bu girişimler 1992 yılında sonuç vermiştir. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ile yapılan görüşmeler sonunda Açık Öğretim Fakültesi yoluyla din görevlilerinin yüksek okul mezunu olmalarına imkân sağlanmıştır. İlahiyat Meslek Yüksek Okulu ve Açık Öğretim İlahiyat Ön Lisans programları da bu sürece olumlu katkı sağlamıştır. Son zamanlarda din hizmetleri için alınacak personelde İlahiyat Fakültesi ve iki yıllık İlahiyat Ön Lisans mezunlarına öncelik verilmesi de personelin eğitim grafiğinin yükselmesi konusuna olumlu etki yapmıştır. 2006 yılı istatistiklerine göre teşkilat içerisinde iki yıllık dini yüksek öğretim %10.50, iki yıllık diğer yüksek okul mezunu olanların oranı %24.01 olmak üzere iki yıllık yüksek okul mezunları oranı %34.51'e yükselmiştir.²⁶ Verilerde eğitim seviyesinde bir yükselme gözlenirken meslek dışı alanlardaki eğitimde artış dikkat çekmektedir. Askerlik ve çeşitli sosyal haklardan yaralanma konusundaki eğilimin bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Son yıllarda dini yüksek okul mezunlarında yaşanan artıştaki etkenlerden bir tanesi 27.04.2005 tarihinde kabul edilen 5338 sayılı kanundan sonra olmuştur.1990'lı yıllarda başlamak üzere 2005 yılına kadar Diyanet İşleri Başkanlığına açıktan atama yapmak üzere yeni kadro verilmemesi nedeni ile yeni yapılan ve ibadete açılan camiler ile emeklilik, istifa, ölüm, kurum değiştirme veya askere gitme gibi sebeplerle boşalan yerlere görevli verme konusunda Diyanette sıkıntılı bir dönem yaşanmıştır. 2005 Ocak verilerine göre o dönemde görevlisi olmayan cami sayısı 23.542'ye ulaşmış, bu durum mevcut camilerin %30.8'inde Diyanet İşleri Başkanlığının görevlisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır.²⁷ Bu yüzden Müftülük ile muhtarlar ve cemaat arasında ciddi sıkıntılar yaşandığı, bazı muhtarların caminin anahtarını getirerek müftülere teslim etmek istediği durumlar sıkça yaşanmış, konu basına da intikal etmiştir. Diyanet yetkilileri de her fırsatta bu sıkıntıyı dile getiren açıklamalarda bulunarak kadro taleplerini yinelemiş, boş olan yerlerin gösterildiği bir kitapçık hazırlayarak milletvekillerine dağıtmış ve konunun çözümü noktasında onların desteklerini almaya çalışmıştır. Bu çalışmalar "Diyanet yeni kadro almak için Meclis'i ikna etmeye çalışıyor"²⁸ haber başlığı ile basında yer almıştır.

O yıllarda ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle İlahiyat Fakültesi mezunlarından çok büyük bir kısmı Milli Eğitim Bakanlığında da görev alamamış, hem Diyanet hem de Milli Eğitim de görev alamayınca ilahiyat mezunlarında büyük bir birikim yaşanmıştır.

²⁵ diyanet@gov.tr (08.04.2008)

²⁶ *Diyanet İşleri Başkanlığı 2006 Yılı İstatistikleri*; Ankara 2007, s. 9.

²⁷ Ruşen Çakır İrfan Bozan; s. 22.

²⁸ "Diyanet yeni kadro almak için Meclis'i ikna etmeye çalışıyor," *Zaman Gazetesi* (08.04.2005).

Bu yıllarda imam açığı çoğunluğu İlahiyat Fakültesi mezunu olan vekil imam hatipler ile doldurulmuştur. Boş bulunan imam-hatip kadrolarına vekâleten atanan bu görevliler 27.04.2005 tarihinde kabul edilen Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair 5338 sayılı kanun ile asalete geçirilmiş, böylece 10.000 civarında boş kadro doldurulmuştur.²⁹ 2005 yılında bunların asalete geçirilmeleri ile teşkilat içerisinde İlahiyat mezunları oranında ciddi bir artış gözlenmiştir. Ancak, İlahiyat mezunlarının imamlık mesleğine dönük yeterli bir temel eğitim almadığı, dolayısıyla da bu göreve hazır olmadığı düşünülürse, bunlardan beklenen verim alınamamış, bu görevlilerin de buldukları ilk fırsatta görev veya kurum değiştirme yoluna gitme eğiliminde oldukları gözlenmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığının personelin bilgi ve becerisini yükseltmek, hizmette kalite ve verimi artırmak için başvurduğu yollardan bir tanesi de eğitim merkezi açmak olmuştur. İlk defa 1973 yılında Bolu, 1975 de Ankara ve İstanbul'daki Haseki Eğitim Merkezi açılmıştır. Bolu ve Ankara eğitim merkezleri hizmet içi kurslara yönelik olarak kullanılmış, İstanbul Haseki Eğitim Merkezinde müftü ve vaiz adayları ihtisas eğitimine alınmıştır. İlerleyen yıllarda eğitim merkezlerinin sayısı artırılmış, bunlar da ihtisas ve hizmet içi eğitim merkezleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bazı eğitim merkezlerinde ise hem ihtisas hem de hizmet içi kurslar beraber yürütülmektedir. Günümüzde Başkanlığa ait 5 İhtisas, 11 hizmet içi olmak üzere 16 eğitim merkezi bulunmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olan ve İlahiyat Fakültesi mezunu olan personelin sınavla kabul edildiği ihtisas merkezlerinde 30 ay süreli ihtisas eğitimi verilmekte, ağırlıklı olarak Arapça ve mesleki dersler yer almaktadır. Müftü ve vaiz olmak için bu kursları bitirme şartı aranmaktadır.³⁰

Diyanet İşleri Başkanlığında 2007 yılında 6 ay süreli “Tashih-i Huruf” adında bir başka hizmet içi kurs devreye sokulmuş, imam hatip olarak görev yapan personel arasında yapılan sınav ile seçilen görevlilerin başta güzel Kur'an okuma olmak üzere diğer mesleki, sosyal ve kültürel alanlardaki bilgisi geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunlara ilave olarak gerek eğitim merkezlerinde gerekse müftülükler bünyesinde hizmet içi kurslar ile personelin bilgi ve görgüsü geliştirilmeye çalışılmakta, bu yolla personelden daha iyi hizmet alma yoluna gidilmektedir. Bunlardan ayrı olarak son yıllarda cami görevlileri de dâhil olmak üzere teşkilat içerisinde Yüksek Lisans ve Doktora yapanların sayılarının da bir hayli arttığı görülmektedir. Ancak gerek ilahiyat lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamlayan, gerek ihtisas kurslarını bitirenlerden pek çoğunun kurum değiştirerek Milli Eğitim, Üniversite veya daha iyi imkânların sağlandığı kurumlara gitmekte oluşu, Başkanlığın yetişmiş bu personeli yeterince değerlendirmedeğini göstermektedir. Dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanlığı bu konuda çok büyük bir kayıp yaşamaktadır.

2008 yılı Nisan ayı itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığında dini yüksek öğrenim mezunu olanların sayısı 6.851 olup bu durum teşkilat genelinde %8,58'e tekabül etmektedir.³¹ Ülke olarak girmeye çalıştığımız Avrupa Birliği ülkelerinde din görevlilerinin eğitim durumunun oldukça yüksek olduğu bilinmekte, papaz olmak için

²⁹ Hasan Yavuzer; s. 133-134.

³⁰ Hasan Yavuzer, s. 68-75.

³¹ diyanet@gov.tr (08.04.2008)

üniversite mezunu olma şartı bulunmaktadır.³² Bu veriler Avrupa ve ABD'deki din adamlarının Türkiye'deki din görevlilerinden eğitim bakımından oldukça ileri düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Üstelik Diyanette Dini yüksek okulu mezunu olanların büyük bir kısmı aktif din hizmeti vermekten ziyade merkez, taşra ve yurtdışı teşkilatlarında idareci konumunda bulunmaktadır. Bu rakamlar küreselleşen dünyada ve Avrupa Birliğine girmeye çalışan ülkemizde din hizmeti veren personelin eğitim durumunun yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumda sadece eğitim bakımından değil, mesleki konular da dâhil olmak üzere sosyal ve kültürel pek çok alanda din görevlisinin cemaatin gerisinde kaldığı konusunda da genel bir kanı bulunduğu dikkat çekmektedir. Gelişen ve değişen dünyada gerek bilgi ve beceri yönünden, gerekse sosyal ve kültürel bakımdan kendi toplumunun ve cemaatinin gerisinde kalan bir din görevlisinin topluma vereceği fazla bir şey olmayacağı aşikârdır. Toplumun ve cemaatin gerisinde kalan din görevlisinin itibar ve saygınlığını da kaybedeceği gerçeği göz önünde tutulduğunda, bu konuda gereken tedbirlerin acilen alınması bir zorunluluk olarak kendini göstermektedir.

C) Peygamber Döneminden Günümüze Cami Hizmetleri

İslam dininin ibadet mekânı olan cami, sadece beş vakit namaz ile diğer namazların ifa edildiği yer olarak kalmamış, tarihi süreç içerisinde sosyal ve kültürel çeşitli amaçlar için de kullanılmıştır. Özellikle de Hz. Peygamber zamanında camiler, sadece ibadet mekânı olarak değil, dinin eğitim ve öğretiminin gerçekleştirildiği, dini ve dünyevi her türlü kararların alındığı, toplumsal konuların görüşülüp karara bağlandığı mekânlar olarak da fonksiyon görmüştür. Hz. Peygamber dini öğretmek için camilerden istifade etmiş, camiler eğitim-öğretim müessesesi olan okullar gibi fonksiyon icra etmişlerdir.³³ Dolayısıyla İslam dininin öğretilmesinde, yayılmasında ve yaşatılmasında camiler aktif fonksiyon icra eden önemli mekânlar olmuştur. Bir başka tabir ile Peygamber döneminden itibaren İslam'ın nuru camilerde parlamış, buralarda parlayan ışık etrafı da aydınlatmıştır. Camide yetişen ve dinen olgunlaşan Müslümanların içerisinde başka yerlere hocalar, öğretmenler ve kadılar gönderilmiş,³⁴ insanların dini, sosyal ve kültürel ihtiyaçları ile toplumun birliği, dirliği ve huzuru burada yetişen kişiler tarafından sağlanmıştır.

Ülkemizde ise din ve din hizmetlerinden sorumlu olarak 3 Mart 1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş, kuruluşundan itibaren kendisine tevdi edilen görevlerin en önemli bir kısmı camilerde yapılan hizmetler olmuştur.³⁵ 1965 yılında kabul edilen ve halen yürürlükte olan “**Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve**

³² İlhan Yıldız; “Avrupa Birliğine Taşındığımızın Görevlisi ve Din Hizmetleri Tablosu”, *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Sempozyum)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 136.

³³ Cami, camide ifa edilen hizmetler, cami görevlileri, caminin İslam tarihinde üstlendiği fonksiyonlar, cami mimarileri, İslam ülkelerinde ve İslam ülkeleri dışındaki camiler hakkında geniş bilgi için bakınız *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, s. 46-92; Hasan Yavuzer; s. 129.

³⁴ Muhammed Abdülhay El-Kettâni; *Et-Terâtibu'l-İdariyye/Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, (Çev.: Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 1990, C. 1, s. 122-145 .

³⁵ *Düstur*, III. Tertip, İstanbul, 1931, C.5, s. 665.

Görevleri Hakkındaki 633 Sayılı Kanun'un³⁶ Başkanlığın görev ve sorumluluklarını belirleyen birinci maddesinde zikredilen “*İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek*”³⁷ hükmünü içeren görevlerin tamamı bu kanunun kabul edildiği dönem göz önüne alındığında cami eksenli olduğu anlaşılmaktadır. Gerek kurulduğu 1924 gerekse bu kanunun kabul edildiği 1965 yılından bu yana cami hizmetleri Diyanet İşleri Başkanlığının yerine getirdiği görevlerin en önemli kısmını teşkil etmektedir. Halen Başkanlık, merkez teşkilatın organizesinde, yurtiçinde il ve ilçe müftülerinin, yurtdışında da din hizmetleri müşavir ve ateşelerinin koordine ve denetiminde bu hizmeti yerine getirmektedir.

II. dünya savaşıdan sonra Avrupa’da yaşanan büyük sanayi hareketi sonucu 1960’lı yıllarda başlamak ve başta Almanya olmak üzere ülkemizden Avrupa ülkelerine işçi göçü olmuş, ilerleyen yıllarda bu sayı artarak devam etmiştir.³⁸ Dini ve milli konulardaki ihtiyaçların karşılanması konusundaki talepler, eş ve çocukların götürülmesi ile daha da önem arz etmiştir. İlk yıllarda işverenlerin gösterdikleri yerler ile “kilise ve heim”lerde cuma ve bayram namazları kılınarak dini bir ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır. 1970’li yılların başlarından itibaren kiralık yerlerde cami açma faaliyetleri başlamış,³⁹ daha sonra da cami satın alma veya temelden cami yapma yoluna gidilmiştir.⁴⁰ Gelen yoğun talep üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı yurtdışında yaşayan vatandaş ve soydaşlara da hizmet götürmenin yollarını aramıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının cami ve diğer din hizmetleri 1970 yılına kadar sadece yurtiçindeki hizmetler ile sınırlı iken 1971 de Avrupa, 1974’de Kıbrıs, 1992’den sonra Sovyetler Birliğinden bağımsızlığını kazanan Türkî devletler ile balkan ülkeleri olmak üzere Japonya, Kanada ve ABD’ye kadar genişlemiştir.⁴¹ Ramazan ve Kurban bayramı olmak üzere sınırlı süre ve sayı ile başlayan yurtdışı hizmeti daha sonra ramazan ayına genişletilmiştir. Zamanla yurtdışındaki cami hizmetlerinde ciddi başarılar görülmüş, vatandaş ve soydaşlarımız da bundan memnun kalmıştır. Yurtdışında yaşayan yurttaşların kendi aralarında birlik, beraberlik, yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşmaları ile milli ve dini değerlere bağlılığının sağlanmasında camiler önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Bu başarıda içerisinde bulunan şartlar ile seçilerek oralara gönderilen cami görevlilerinin de önemli katkısı göz ardı edilmemelidir. Camiler, yurtdışında yaşayan vatandaş ve soydaşlar ile onların çocuklarının kimliklerinin korunması, Türkiye ile milli ve manevi bağlarının devam etmesi gibi konularda da çok önemli rol oynamıştır. Ayrıca camiler, buldukları yerlerde asimilasyonu engellemiş, uyuma önemli katkı sağlamış ve Türk Müslümanlığının oralarda yayılmasına ve tanınmasına imkân hazırlamıştır. Faaliyete başladıkları andan

³⁶ 02.07.1965 tarih ve 12038 sayılı *Resmi Gazete*

³⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 633 Sayılı Kanun

³⁸ *Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*, Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s.17-18.

³⁹ Cemal Tosun; *Din ve Kimlik*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 165-166.

⁴⁰ *Yurtdışındaki Temelden İnşa Edilen Camilerimiz*; Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Ticaret İşletmesi, Ankara 1992.

⁴¹ Hasan Yavuzer, 71, 223-234.

itibaren yurtdışında camilerin daha faal olarak kullanıldığı, buna bağlı olarak dinî, millî, sosyal ve kültürel anlamda daha önemli fonksiyonlar icra ettiği bir vakiydir. Bu durum yapılan araştırmalarda tespit edildiği gibi⁴² oralarda yaşayan kişilerden de defalarca dinlenmiş, Avrupa ve ABD’de bulunduğu dönemlerde ve konuyla ilgili yaptığım çalışmalarda da bizzat gözlemlenmiştir.

Günümüzde ibadet mekânı olarak hem yurtiçinde hem de yurtdışında camilerde beş vakit namaz için ezan okunmakta, vakit namazları ile cuma, teravîh, bayram ve cenaze namazları camilerde kılınmakta, vaaz ve hutbe yoluyla da dinî ve sosyal konularda cemaat aydınlatılmaktadır. Ülke genelinde ve yurtdışında başka zamanlardaki programlara ilave olarak ramazan ayı ile mübarek gün ve gecelerde camilerde özel programlar düzenlenmekte, yapılan konuşma ve verilen bilgilerde vatandaşların manevi duygularını artırıcı, ahlakını güzelleştirici, ruhen olgunlaştırıcı telkinlerde bulunulmakta, birlik-beraberlik, yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma ve toplumsal barışın sağlanmasında önemli görevler yapılmaktadır. İmam-Hatip, müezzin kayyım ve vaizler, kısmen de müftüler tarafından icra edilen camilerdeki din hizmetleri aynı zamanda Diyanet hizmetlerinin çok önemli bir bölümünü teşkil etmektedir.

Camilerin ibadet yeri olmasının yanında bir başka özelliği, okunan hutbe ve verilen vaazlar nedeniyle aynı zamanda birer dini eğitim-öğretim yeri ve yaygın eğitim merkezi olmasıdır. Okunan hutbe ve yapılan vaazlar ile cami cemaati dinî, millî, sağlık, eğitim, çevre, çalışma, temizlik, birlik beraberlik ve benzeri çeşitli konularda bilgilendirilmeye çalışılmaktadır. Bu yolla önemli hizmetler yapıldığı göz ardı edilmemelidir. Ancak camideki vaaz ve irşat hizmeti devam etmesine rağmen bu konuda yapılan bir araştırmada camiye din eğitimi almak için gelenlerin sayısının her geçen gün azaldığı, sadece dinî ibadetleri yerine getirmek için camiye gelenlerin sayısında ise dikkat çekici artışlar olduğuna dikkat çekilmektedir.⁴³ İbadet için camiye gelenlerin büyük bir kısmı da camiye girip vaaz ve nasihatini dinlemek yerine dışarıda oturmayı tercih etmekte, ezan okunduktan ve vaaz bittikten sonra camiye girdikleri gözlenmektedir. Bu durum günümüzde mevcut haliyle camilerde vaaz yoluyla yaygın din eğitimi ve öğretiminin gün geçtikçe etkisini yitirdiğini ve bu konuda yeni tedbirler alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Camilerde eğitime yönelik bir başka hizmet de yaz mevsiminde çocuklara, diğer zamanlarda da isteyen vatandaşlara Kur’an ve dinî bilgiler öğretilmesidir. Farklı yaş ve bilgi seviyesindeki çocuklara okulların kapalı olduğu yaz aylarında kalabalık bir ortamda verilen dersler faydadan hâli olmamakla beraber uzun süre beklenen verim alınamamıştır. Bunun üzerine 2004 yılında kur sitemine geçilerek çocuklar yaş ve bilgi seviyesine göre gruplara ayrılmıştır. Başlangıçta bu hususta da bazı sıkıntılar yaşanmış olmasına rağmen, daha faydalı olduğu ve daha fazla beğeni topladığı hem Diyanet yetkilileri ve görevliler, hem de veli ve öğrenciler tarafından değişik ortamlarda dile getirildiğine şahit olunmuştur.

Genelde tüm camilerde bayanlar için yer ayrılmış olmasına rağmen çok az sayıda bayan cuma ve vakit namazını camide kılabilen, ramazan ayında ise isteyenler teravîh namazı için camiye gidebilmektedir. Bu konuda bir yasaklama

⁴² Cemal Tosun; *Din ve Kimlik*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 38- 41, 166- 167.

⁴³ Ali Çarkoğlu; Binnaz Toprak; *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul 2000, s. 14.

olmamasına rağmen oluşan teamül gereği cami, daha ziyade erkeklerin gidebildiği ve istifade edebildiği bir konum kazanmıştır. Bu nedenle ülke genelinde bayanların camilere gitme, ibadetlerini camilerde ifa etme, hutbe, vaaz-nasihah dinleme gibi durumlar yok denecek kadar azdır. Hocanın erkek olması, camiye erkeklerin devam etmesi ve oluşan geleneksel anlayış ülke nüfusunun yarısını teşkil eden bayanların⁴⁴ dini konularda ihmal edilme gerçeğini ortaya çıkarmış, bunun sonucu olarak genelde bayanlar dini bilgi bakımından yetersiz kalmıştır. Diyanet İşleri Başkanı Prof. Dr. Ali Bardakoğlu bu duruma son vermek için bayanların cami hizmetlerinden daha fazla yararlanmasını konusunda tedbir alınmasını istemiş, hem teşkilat içerisinde yaptığı icraatlar hem de çeşitli platformlarda yaptığı konuşmalar ile bayanlara pozitif ayrımcılık yapılacağını her vesile ile dile getirmiş,⁴⁵ uygulamalarında da bunu göstermiştir.

Her yaşdaki kişilerin camiye gittiği bilinmekle beraber cami cemaatinin daha ziyade belirli bir yaşın üzerinde olan kişiler olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Türk toplumunun gelecekteki ümidi ve istikbalinin garantisi olarak kabul edilen gençlerin camilerden, cami görevlilerinden ve cami hizmetlerinden yararlanma konusunda ciddi bir eğilimi olmadığı kanaatini doğurmaktadır. Eğitim seviyesi yüksek⁴⁶ ve ekonomik durumu iyi olan kişiler⁴⁷ ile halk arasında sosyete diye tabir edilen kesimin de din ve dinî pratikler ile cami ve cami görevlilerine fazla rağbet etmedikleri, bu nedenle cami ve cami görevlilerinden pek yararlanmadıkları konusundaki genel eğilim dikkate alındığında Diyanet İşleri Başkanlığının bu konuda tedbir alması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu konuda geç kalınmış ancak, son zamanlarda Başkanlıkta bu konuda bir temayül belirmiş, kırsal kesim ve varoşlar ile diğer yerlerde olduğu gibi zengin ve aydınların oturduğu yerlerdeki hizmetleri geliştirmek istedikleri doğrultusundaki açıklamalar ve bazı tedbirler dikkat çekmeye başlamıştır.

Cami hizmetleri ile ilgili belirteceğimiz bir başka husus, toplumda önemli bir yer tutan özürülüler ile ilgili camilerde gerekli tedbir yıllarca alınmamış, onlara da yeterli hizmet götürülememiştir. Son zamanlarda ülke genelinde geline olumlu gelişmeler ve özürülüler haftası etkinlikleri dolayısıyla bu konuda da bazı adımlar atıldığı görülmüştür. Bu durumun özürülüler, yakınları ve cemaat tarafından memnuniyetle karşılandığı gözlenmiştir.

D) Cami Hizmetlerinin Sosyolojik Değerlendirmesi

Hz. Peygamber döneminden itibaren cami ve cami hizmetlerine önem verilmiş, İslam tarihi ve Türk İslam geleneğinde cami ve cami hizmetlerinin her zaman ayrı bir yeri olmuştur. Hz. Peygamberin camide ve cemaat ile namaz kılmayı tavsiye ve teşvik eden sözlerinin de etkisiyle⁴⁸ imkânlar ölçüsünde beş vakit namaz, camide kılınmaya

⁴⁴ www.die.gov.tr/nüfus_sayimi (15..7.2008), Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Veri Tabanı; <http://report.tuik.gov.tr> (15.07.2008).

⁴⁵ Nuriye Akman; Nuriye Akman'ın Ali Bardakoğlu ile yaptığı röportaj: "Diyanet'te Kadınlara Pozitif Ayrımcılık Yapıyoruz"; *Zaman Gazetesi*, 20.09.2005, s. 23 (tam sayfa röportaj).

⁴⁶ M.Emin Köktaş; *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 111-112.

⁴⁷ M.Emin Köktaş; *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 111-113.

⁴⁸ *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Zeynüd-din Ahmet b. Ahmed .b. Abdi'l-Latif'z- Zebidi, (Terc. Ahmed Naim), C. 2, s. 606-609, Dördüncü Baskı, Emel Matbaacılık Sanayi, Ankara 1975.

çalışılmış, cuma ve bayram namazlarının ise tek başına kılınamayacağı için bu vakitlerde camilerin daha kalabalık olduğu görülmüştür. 1985 yılında ülkemizde yapılan bir araştırmada ibadet etmek için öğle namazında 1,5 milyondan fazla kişinin camiye gittiği, Cuma namazında bu rakamın 14 milyonun üzerine çıktığı, namazla mükellef olan Müslümanlardan Cuma namazına gidenlerin oranının %87.5 olduğu bildirilmektedir.⁴⁹ Bir başka araştırmada da erkeklerin %84.2'si Cuma namazlarına, %91.9'unun da bayram namazlarına gittiği tespit edilmiştir.⁵⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı da camileri daha cazip ve aktif, cami görevlilerini de daha etkin hale getirmek için zaman zaman zaman zaman değişik metotlar denemiş, yeni yapılacak camiler için örnek cami projeleri, mevcut camiler için cami dersleri, merkezi vaaz ve ezan sistemleri, merkezi hutbe hazırlamalar bunlardan sadece bazıları olmuştur. Her bir projeden çeşitli kazanımlar elde edilmiş ise de hiç birinden beklenen netice alınamamış, bu yüzden yeni arayışlar içine girilmiş ve bu arayışlar halen devam etmektedir. Başkanlığın uygulamaya koyduğu merkezi vaaz ve ezan sistemi ile merkezden hazırlanarak ülke genelinde tüm camilerde okunan hutbelerden olumlu-olumsuz çeşitli tepkiler alındığı bir vakiydir. Olumlu tepkileri ezanların daha düzgün okunduğu ve okunan ezanların dinleyenlere huzur verdiği, vaazlarda olası olumsuzlukların ortadan kalktığı, hutbelerin de daha iyi hazırlandığı şeklinde özetlemek mümkündür. Olumsuz tepkilere örnek olarak merkezi vaaz sisteminde cemaatin hatibi göremediği için etkili olamadığı, mevcut vaizleri ve din görevlilerini pasifleştirdiği, merkezi ezan sisteminde ezan nasıl olsa okunacak diye düşündüğü için görevlinin camiye geç gittiği, merkezden hazırlanan hutbelerin de ülke genelinde beklenen verimi vermediği şeklindeki değerlendirmeleri aktarmak mümkündür. Ezan okumayan, vaaz-nasihahat vermeyen, hutbe hazırlamayan personelin kendisini yenilemek için bir gayret içerisinde olmadığı, hatta bildiklerini dahi unuttuğu şeklinde hem cemaat hem de görevlilerden ciddi tepkilerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu uygulama ile merkezi vaaz sistemi; görevlileri cemaatten uzaklaştırmış, cami görevlilerini halka daha da önemlisi halkı da cami görevlilerine yabancılaştırmıştır. Karl Marx'ın yabancılaşma terimi işçilerin birbirleri ile yabancılaşmasını ifade etmektedir. Buradaki durum ise cemaat ile din görevlilerinin birbirlerine yabancılaşmasına ve diyaloglarının azalmasına sebebiyet vermiştir.

Öyle görülmektedir ki, gelen tepkiler üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından bazı tedbirler alınma yoluna gidilmiş, 2006 yılında hutbe yazımı illere verilerek, gerekli eğitimden sonra illerde hutbe komisyonları oluşturulmuştur. Mahallindeki hutbe komisyonunun koordinesinde, mahalli şart ve ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak hutbe hazırlanması yoluna gidilmiş, hutbe yazma konusunda görevliler teşvik edilmiştir. Bu uygulama halen devam etmektedir. Merkezi ezan ve merkezi vaaz sisteminde de esnekliğe gidilerek daha önceki katı uygulamadan vazgeçilmiştir. Vaiz kadrosuna atamalar yapılarak, merkezi camiler başta olmak üzere cemaati bol olan

⁴⁹ Ali Rıza Abay: Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Organizasyonu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 110-111 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.

⁵⁰ Ali Çarkoğlu, Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, s. 14, TESEV Yayınları, İstanbul 2000.

camilerde canlı vaaz edilmesi yoluna gidilmiş, vaiz ile cemaatin diyalogu sağlanmaya çalışılmıştır.

Wach'ın da dediği gibi dini tecrübenin teorik, pratik ve sosyolojik anlatım biçimleri vardır.⁵¹ Camiler, bir yönüyle beş vakit ibadet ile diğer ibadetlerin yerine getirildiği kutsal mekânlar olma özelliğini devam ettirirken, diğer taraftan da birlik, beraberlik, kardeşlik bağlarının kuvvetlendirildiği, manevi huzurun sağlandığı mekânlar ve herkese açık yaygın eğitim ve kültür merkezleri olmuşlardır. Ayrıca camiler, okunan hutbeler ve yapılan vaaz-nasihathler ile dinî ve dünyevî konularda halkı aydınlatıcı, inananların dinî, dünyevî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarına çözüm yollarını gösteren özel mekânlar olarak kabul görmüştür.

Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmelere paralel olarak sosyal ve toplumsal alanlarda da ciddi değişimler yaşanmaktadır. Bu gelişme ve değişmelerin fert ve topluma daha güzel imkânlar sunma ve refah düzeyini artırma gibi çok olumlu sonuçları olduğu gibi toplumsal barış ve insanların mutluluğuna zarar veren olumsuz bazı sonuçları da olabilmektedir. Dünyadaki hızlı gelişme ve değişmelerden etkilenen ülkemizde suç oranı her geçen gün artmakta, intiharlar, cinayetler, aile faciaları ve toplumsal olaylar gün geçtikçe daha da çoğalmakta, huzur ve mutluluğumuz ile birlik ve beraberliğimiz bundan olumsuz etkilenmektedir. Milli ve manevi değerlere bağlılık giderek zayıflamaktadır. Şüphesiz ki bu duruma gelmesine etki eden pek çok faktör vardır. Ancak bütün bunlarda topluma verilen din hizmetlerinin yetersizliğinin de önemli etkisi bulunmaktadır. Milli mücadele yıllarında Atatürk ve silah arkadaşları cami kürsülerinden, din görevlilerinden ve manevi değerlerden azami şekilde istifade etme yoluna gitmiş, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında bunun da çok olumlu sonuçları görülmüştür.⁵²

Türkiye Cumhuriyeti devletinde en yetkili dini kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığının varlığının sebebi hurafelerden arınmış, etkin ve verimli din hizmeti verilmesidir. Oysa toplum içinde dinî konulardaki cehalet ile hurafe ve batıl inançlar gün geçtikçe yaygınlaşmakta, zaman zaman yazılı ve görsel basında ve kamuoyunda bu konuda garip örneklerle karşılaşmaktadır. Başta gençler olmak üzere tüm toplumda ahlaki bir yozlaşma ve dejenerasyon yaşanmakta, dine ve dinî değerlere ilgisizlik ve bu konulardaki bilgisizlik gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum;79.096 bin camisi⁵³ ve 01.09.2008 de başlayan ramazan ayı dolayısıyla Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu'nun o günlerde katıldığı çeşitli televizyon programlarında dile getirdiği 102.000 personeli ile ülkemizin en ücra köşelerine kadar ulaşabilme imkânına sahip Diyanet İşleri Başkanlığının harekete geçmesini ve sorunun sebeplerini araştırıp, gerekli tedbirleri alması gerektiğini göstermiştir. Çeşitli kesimler tarafından dini konularda ilgisizlik-bilgisizlik, hurafe ve batıl inanışlar konusunda hiç şüphesiz muhtelif etkenler

⁵¹ Geniş bilgi için Bkz. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*; s. 168-181; Ünver Günay; *Din Sosyolojisi*, s. 238; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi* (çev.: Ünver Günay), Kayseri 1990, s. 21-49.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Cemal Kutay; *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara; Ali Sarıkoyuncu; *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, 3. Baskı, Ali Sarıkoyuncu; *Milli Mücadelede Din Adamları*; C. I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002

⁵³ diyanet@gov.tr (10.09.2008)

olmasına rağmen, din görevlilerinin görevlerini içselleştirememesi ve görevlerini gerektiği gibi ifa edememesi de önemli bir neden olarak değerlendirilmektedir. Bu görüşe Diyanet yetkililerinin de katıldığı aşağıdaki örnekten de anlaşılmaktadır.

Diyanet İşleri Başkan Yardımcılarından Prof. Dr. İzzet Er 01.07.2007 tarihinde Kayseri İl Özel İdare Genel Sekreterliği Konferans Salonunda Kayseri il merkezi ve merkez ilçelerde görev yapan cami görevlileri ile Kur'an kursu öğreticilerine verdiği ve kişisel olarak hazır bulunduğum "Cami ve Din Görevlilerinin Toplum Hayatındaki Yeri" konulu konferansta "72 milyonluk Türkiye'de 80.000'e yakın cami bulunduğunu, camilerin en kalabalık olduğu cuma günlerinde camiye gitme çağındaki yetişkin nüfusun %40'ına hizmet götürüldüğünü, geride kalan nüfusun Diyanetten ve hocalardan hizmet beklediğini" ifade etmiştir. Sözlerini, "Ülke genelinde işlenen suçlar, dini konulardaki yaşanan sıkıntılar ve 60 milyon insanın Diyanet ve Müftülük hizmetlerinden mahrum kalmasından dolayı müftüsü, vaizi, imamı, müezzini ve tüm görevliler acaba ben neyi eksik yaptım, yapmam gereken daha neler var diye kendisini sorguya çekmeli" şeklinde devam ettirmiştir. Diyanet adına en yetkili kişilerden biri ve din hizmetlerinden sorumlu başkan yardımcısı olan Prof. Dr. İzzet Er'in bu sözlerinin başta her kademedeki tüm Diyanet hizmetleri ve personeli olmak üzere cami hizmetlerinin ve cami görevlilerinin genel durumunu ortaya koymak bakımından da son derece çarpıcı, düşündürücü ve ilginç olduğu kanaatindeyiz. Bu sözler Diyanet İşleri Başkanlığının sunduğu cami hizmetleri ve bu görevi yapan cami görevlilerinin durumu ile ilgili daha önce arz ettiğimiz görüşleri de teyit etmektedir.

Cami hizmetlerinde kaliteyi yükseltebilmek bir yönüyle eğitim, bilgi, beceri, tecrübe, sosyal ve kültürel bakımdan din görevlilerinin kalitesinin yükseltilmesi ve onların hizmete iyi yönlendirilebilmesine, diğer yönüyle de camilerin fiziki şartlarını ve imkânlarını iyileştirip camileri daha cazip bir konuma getirmeye bağlıdır. Bu konuda muhtelif zamanlarda çeşitli girişimlerde bulunulmuş ve karşılaşılan sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Diğer çalışmalara ilave olarak 1986 yılından beri her yıl düzenlenen "Camiler Haftası" ve 2003'den beri de "Camiler ve Din Görevlileri Haftası" olarak ismi değiştirilen hafta dolayısıyla cami hizmetlerinin ve cami görevlilerinin durumunun iyileştirilmesi gündeme getirilmiştir. Alınan tedbirle neticesinde 1986 yılından sonraki dönemde camilerin fiziki yönden daha iyi bir konuma getirilmesi ve çevre düzenlemesi bakımından önemli gelişmeler sağlanmış, günümüzde camiler daha temiz ve bakımlı bir hale getirilmiştir. Ancak camileri daha aktif, buralarda verilen din hizmetlerini de daha kaliteli ve daha faydalı bir hale getirmede beklenen gelişme henüz yeterince sağlanabilmiş değildir. Ayrıca buralarda görev yapan din görevlilerinin sosyal, kültürel ve ekonomik yönden durumlarını iyileştirecek, din görevliliğini cazip hale getirecek ve onların daha etkin bir hizmet sunması konusundaki adımların gereğince atıldığını ve bunlardan sonuç alındığını söyleme imkânı da henüz olmamıştır.

Bu durum din görevlilerini başka arayışlara sevk etmekte, daha iyi imkânlarda iş bulduğu takdirde kurum değiştirmeye teşvik etmekte, yetişmiş, kalifiye elamanların kurumdan ayrılmasına ve teşkilatta yetişmiş kalifiye eleman sıkıntısına yol açmaktadır. Bu yüzden Diyanet İşleri Başkanlığında özellikle din hizmetleri sınıfında çalışan ve teşkilatın toplam personelinin %84.62 gibi büyük bir kısmını teşkil eden din görevlileri arasında teşkilattan kaçış derecesine varan bir kurum değiştirme talebi dikkat

çekmektedir. Konuyla ilgili olarak Diyanet-Sen Genel Başkanı Ahmet Yıldız 2005 yılının ilk yedi ayında 2139 din görevlisinin diğer kamu kurumlarına geçmek için izin istediğini belirterek, Diyanet İşleri Başkanlığı muvafakat taleplerine sıcak baksa gitmek isteyenlerin sayısının 2000'den 5000'e çıkacağını iddia etmiştir.⁵⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı şimdilik muvafakat vermeyerek bu kaçıışı önlemeye çalışmaktadır.⁵⁵ Muvafakat verilmeyip zorla teşkilatta tutulanlardan ise beklenen verim alınamamakta, bütün bunlar din hizmetlerini olumsuz etkilemektedir.

Sosyolojik bir gerçek olarak ülkemizin en eski ve en köklü kuruluşlarından biri olan Diyanet İşleri Başkanlığının sunduğu din hizmetlerini takdir edenler olduğu gibi bu hizmetler ile ilgili zaman zaman çeşitli eleştiriler de yapılmaktadır. Cami cemaatinden, akademisyenlerden ve toplumun değişik katmanlarında yer alan farklı kesimlerden eleştiriler geldiği gibi, bazen bu hizmeti yapan kişi ve kurum yetkilileri de eleştirilerde bulunmakta ve öz eleştiri yapmaktadır. Bu öz eleştirilerin hizmete katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Halen Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilatında görevli bulunan Dr. Mehmet Bulut, hazırladığı doktora tezinde şu iddialara yer vermektedir. “*Diyanet İşleri Başkanlığı ülkenin en ücra ve en küçük biriminde bile temsilci bulundurma imkânına sahip olması, halkın da din görevlilerinin faaliyetlerine açık ve istekli bulunmaları Türkiye’de yaygın din eğitimi için önemli bir fırsattır. Ancak bu imkânı Diyanet İşleri Başkanlığı hiçbir dönem değerlendirememiş ve halen de değerlendirememektedir. Gelecek açısından da ümit vermekten uzaktır... Hutbe ve vaaz konularında Başkanlık günü kurtarma yoluna gitmiş, gayretleri gündelik ve kişisel çabaların ötesine geçmemiştir. Hatta Türk insanını din açısından sağlıklı bir şekilde aydınlatmayı, onları cehaletten, hurafelerden, sapmalardan korumayı kendisine fazla dert ettiğini söylemek zordur. İmkânsızlıklar bir yana, elindeki imkânları iyi kanalize ettiğini iddia edemiyoruz. Ülke çapında eleman ve örgüt bulundurabilme imkânını iyi değerlendirmedeğini hatta heba ettiğini söyleyebiliriz*”.⁵⁶

Yukarıdaki örnekte çok açık bir şekilde görüldüğü gibi kadrolu camilerdeki hizmetlerin yeterliliğinin tartışıldığı bir dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı verilerine göre 26.11.2007 tarihi itibarıyla 11.746 kadrosuz cami bulunmaktadır.⁵⁷ Eşyanın tabiatı boşluk kabul etmediğinden din gibi hassas bir konudaki boşluk başka yollardan doldurulmakta, çoğu zaman da ehil olmayan ve sorumluluk taşımayan insanların yanlış uygulama ve beyanları gerek bireysel gerekse toplumsal bazda ciddi sıkıntılara sebep olabilmektedir. Bu durumlara fırsat vermemek için boş kadroların doldurulması, cami hizmetlerine ve bu hizmeti yürüten görevlilere önem verilmesi ve bu hizmetin cazip hale getirilmesi konusundaki talepler geçerliliğini korumaktadır.

2008 yılı Nisan ayı verilerine göre ülke genelinde 67.624 kadrolu cami bulunmakta bu camilerde 60.826 İmam-Hatip, 10.134 Müezzin Kayyım olmak üzere 70.960 kadrolu personel⁵⁸ ve rakamını tespit edemediğim bir hayli de sözleşmeli imam

⁵⁴ “Diyanet’te Yaprak Dökümü” www.memurlar.net (15.10.2005).

⁵⁵ Ahmet Yıldız; “Diyanet’te Yaprak Dökümü”, www.memurlar.net (15.10.2005).

⁵⁶ Mehmet Bulut; Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimi’ndeki Yeri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s. 433.

⁵⁷ diyanet@gov.tr (26.11.2007).

⁵⁸ diyanet@gov.tr (08.04.2008).

hatip ve müezzin kayyım görev yapmaktadır. Bu kadar camide bu kadar din görevlisi ile din hizmeti verilmesine, yurdun dört bir yanında ve en ücra köşelerde dahi hizmetlerin devam etmesine rağmen camilerin aktif ve etkin bir hizmet alanı olarak kullanıldığını, cami ve cami görevlilerinin de fonksiyonlarını gereği gibi yerine getirdiğini söylemek mümkün değildir. Bunda devletin camilere bakış açısının önemli rolü olduğu gibi, vatandaşların camilerden beklentilerinin ve buralarda görev yapan personelin durumunun da büyük etkisi vardır. Toplumun azımsanamayacak bir kısmı “ezanımız okunsun, namazımız kıldırılsın, cenazemiz kaldırılsın bu yeter” görüşündedir. Personelden bir kısmı da kendisini namaz kıldırma memuru olarak görmekte, başka bir mesuliyet yüklenmemeye çalışmaktadır. Yani bazı cami görevlilerinde memur tipi imam anlayışı hâkimdir.⁵⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilat kanununda belirlenen imam ve müezzinlerin görevleri bu düşüncede olan personeli haklı çıkarmakta, camiye açıp, ezanı okuyup, namazı kıldırması halinde resmi görevini yerine getirmiş olmaktadır. Oysa başarılı bir din hizmeti verebilmek için din görevlisi kendisini din gönüllüsü kabul edip ona göre hareket etmek durumundadır. Tüm bunlara ilave olarak hızlı kentleşme ve yaşanan sosyal değişim ile birlikte cemaat görüntüsünde de değişiklikler olmuş, meydana gelen bu oluşumda eski usul ve metotlar ile yeterli din hizmeti götürme imkânı kalmamıştır.

Cumhuriyetin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk “Din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz milletlerin devamına imkân yoktur. Din vardır ve lüzumludur. Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime, hakikate nasıl inanıyorsam, buna da öyle inanıyorum. Şûra muhalif, terakkiye engel hiçbir şey ihtiva etmiyor”⁶⁰ demektedir. M. Kemal Atatürk’ün de dile getirdiği gibi din lüzumlu bir müessesedir. Dinsiz bir toplumun ayakta kalması ve huzur bulması mümkün değildir. Atatürk “Türk milleti daha dindar olmalıdır” demektedir. Bu hedefin gerçekleşebilmesi için camilerin ve din görevlilerinin daha aktif olması, topluma verilen din hizmetlerinin kalitesinin artırılması büyük önem arz etmektedir. Camilerin bu haliyle kullanılması ve cami görevlilerinin mevcut hizmeti devam ettirmeleri ile Atatürk’ün hayalinin gerçekleşme ihtimali uzak görünmektedir. Bunu başarabilmek için camileri ibadet yeri olarak kullanmanın yanında, yurtdışındaki camilerin genelinde görüldüğü ve uygulandığı gibi buradaki faaliyetler sosyal ve kültürel aktiviteler ile çeşitlendirilmeli, zenginleştirilmeli ve herkese yaygınlaştırılmalıdır. Her kademedeki din hizmeti veren görevliler de pozitif ilimler ve sosyal bilimler alanında eğitilerek daha sosyal ve daha pozitif düşünen bir konuma getirilmelidir.

Türk ulusunu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmayı kendisine ilke edinen Mustafa Kemal Atatürk’ün camiler, camilerin konumu ve camilerde yapılacak hizmetler hususundaki şu sözleri de çok manidardır. Atatürk 07.02.1923 de Balıkesir Zagnos Paşa camiinde irâd ettiği hutbede şunları söylemiştir. “Efendiler, camiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler, taat ve ibadet ile beraber din ve dünya için neler yapmak lazım geldiğini düşünmek yani meşveret için yapılmıştır”.⁶¹ O

⁵⁹ Hasan Yavuzer; s. 138.

⁶⁰ Ali Sarıkoyuncu; *Atatürk ve Din Adamları*, s. 18-26.

⁶¹ Ahmet Gürtaş; *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1996, s. 29.

halde camilerimizde bir taraftan dini ritüeller yerine getirilirken diğer taraftan din ve dünya için neler yaptığını-yapması gerektiğini düşünmek-düşündürmek ve öğretmek de büyük önem taşımaktadır.

Camiler ve oralarda verilecek hizmetler ile ilgili olarak Mustafa Kemal Atatürk bir başka önemli konuyu şöyle dile getirmektedir. “Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhî, ahlakî gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Minberlerden halkın anlayabileceği dille, ruh ve beyne hitap olunmakla Müslümanların vücudu canlanır, beyni temizlenir, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur”.⁶² Gerçekten de yoruma gerek kalmayacak şekilde sözler açık ve verilen mesaj ortadadır. Cumhuriyetin emanetçileri olan Devlet adamlarına, Diyanet yetkililerine ve cami görevlilerine düşen görev; camileri bu hale getirmek, burada verilen maddi ve manevi bilgilerle fert ve toplumu en iyi şekilde aydınlatmak, ahlakî öğüt ve öğretileriyle de toplumsal barışa ve ülkeye daha fazla katkı sağlamaktır.

Din hizmetlerinin daha geniş kesimlere ulaştırılması, camiye gelmeyen veya gelemeyen kişilerin de camilerden ve cami görevlilerinden istifade edebilmesi için hizmetin cami dışına da çıkarılarak bu konuda projeler geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu manada camilere tarihi süreçteki işlevliği yeniden kazandırılarak, hem ibadet yeri hem de yaygın eğitim kurumu olarak her yaş ve cinsteki insana hizmet verebilme konusunda yeni tedbirler alınma yoluna gidilmesi faydalı görünmektedir. Özellikle bayanlar ve özürülülerin de cami hizmetlerinden azami derecede yararlanabilmeleri için yeni önlemler alınması konusundaki taleplerin geçerliliğini devam ettirdiği görülmektedir. Camilerin gençler için cazibe merkezi olacak, onların camilere devam etmelerine ve cami hizmetlerinden daha fazla istifade etmelerine imkân hazırlayacak yeni tedbirler alınmalıdır. Cami müstemilatında kütüphane, okuma, oturma, ders çalışma, bilgisayardan yararlanma ve spor salonu gibi yerlerin tahsis edilmesinin bu konuya olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının 2010 yılına kadar camilerde ve din hizmetlerinde yapmayı planladığı, 19 Eylül 2008 tarihinde de kamuoyuna açıkladığı projeler bu konuda yeni ve olumlu bir açılım olarak değerlendirilmekte, tezimizin Başkanlıkça da benimsendiğini ortaya koymaktadır. Buna göre camilerde kütüphane, çay ocağı, derslik ve çok amaçlı salon olacak, uygun olan camilerde bilgisayar teknolojisinden yararlanılacak, cemaatin namaz dışında da vakit geçirilebileceği sosyal ve kültürel içerikli programlar düzenlenecektir.⁶³ Konuyla ilgili haberler “Diyanetten camilere büyük reform,”⁶⁴ Camilere yeni düzenleme-Camiler sosyal ve kültürel mekânlar olacak⁶⁵ başlıklarıyla verilmiştir.

Küreselleşen dünyada tüm ülkelerde hem ibadet mekânlarını daha aktif ve daha etkin bir hale getirebilme, hem de kitleleri buralara çekebilme gayretleri yoğun bir şekilde devam etmektedir. Diğer din ve devletlerde olduğu gibi ülkemizde de aynı

⁶² Utkan Kocatürk; *Atatürk'ün fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 234; Hasan Yavuzer; s. 212.

⁶³ “Diyanet'ten Devrim Atağı”; *Hürriyet Gazetesi* 19 Eylül 2008.

⁶⁴ “Diyanet'ten Camilere Büyük Reform”; *Yeni Şafak Gazetesi* 19.09.2008.

⁶⁵ “Camilere Yeni Düzenleme- Camiler Sosyal ve Kültürel Mekanlar Olacak”; *Sabah Gazetesi* 19.09.2008.

gayretin gösterilmesi ve bu konuda ciddi tedbirler alınması her geçen gün daha da önem arz etmektedir.

Ülke çapında en ücra köşelere, yurtdışında da dünyanın pek çok yerine yayılmış camiler ve buralarda görev yapan personel hizmete en iyi bir şekilde kanalize edilir ve gerekli ortam hazırlanırsa, Diyanet İşleri Başkanlığının bu önemli hizmet alanı daha aktif ve daha etkin bir duruma gelebilir. Bu durum bir yönüyle Diyanet İşleri Başkanlığının ve din görevlilerinin etkinliğini artıran, diğer yönüyle de din hizmetlerini daha verimli ve yararlı kılan bir faktör olabilir. Bu durum devlet ve millet kaynaşması ile birlik, beraberlik ve toplumsal barışın sağlanmasına da katkı sağlayabilir.

E) Sosyolojik ve Kurumsal İşlevleri Bakımından Cami Görevlileri

Daha önce belirtildiği üzere din hizmetlerinin büyük çoğunluğu cami eksenslidir. Konuya böyle yaklaşıldığında Diyanet İşleri Başkanlığının hizmetlerinin çok önemli bir kısmını cami görevlileri ifa etmektedir. Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu “camilerin ayrılmaz parçası, şüphesiz din görevlilerimizdir. Onlar olmadan halka din hizmeti sunmak ve camilerimizin manasına uygun bir hizmet vermek mümkün değildir”⁶⁶ sözleriyle onların yerine getirdikleri hizmetlerin önemini dile getirmektedir.

Din hayatın her alanında var olduğu için din görevlisinin hizmeti sadece camide yerine getirdiği görev ve dini alan ile sınırlı kalmaz, bilgi, beceri, kültür ve tecrübesi oranında günlük hayat alanına da yansır.⁶⁷ Bu nedenle cami görevlileri camilerde yerine getirilen ibadet ve dini konulardaki irşat görevi dışında isteyen ailelerin yeni doğan çocuklarına isim koyma, kulaklarına ezan ve kamet okuma, belirli bir yaşa geldiğinde yaz kurslarında onlara dini bilgiler verme, sünnet, nişan, nikâh, düğün, asker gönderme, ölüm ve şehit cenazeleri, temel atma ve açılış merasimleri ile din değiştirerek Müslüman olmak isteyenler dâhil olmak üzere çok değişik alanlarda farklı görevler icra etmektedirler. Aile ziyaretleri, daha ziyade yaşlı ve kimsesizlerin kaldığı huzur evi, çocuk esirgeme kurumuna bağlı yurt, hastane ve cezaevlerine hizmet götürme,⁶⁸ dargınlık, kırgınlık ve husumetlerin önlenmesi, kişisel, ailevi ve toplumsal problemlerin çözümü, birlik, beraberlik, yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma, sağlık, eğitim, çevre, sosyal ve psikolojik rehberlik konularında⁶⁹ da din görevlilerinin önemli hizmetler ifa ettikleri bilinmektedir. Camideki dini görevleri yerine getirmenin yanında, cami dışında da sevinçli ve kederli gününde vatandaşın yanında yer alan ve her zaman onlarla iç içe olan cami görevlileri aynı zamanda Başkanlığı halk ile bütünleştiren bir görev de üstlenmektedir. Onların yerine getirdikleri bütün bu faaliyetleri “Cami görevlileri doğumdan ölüme kadar, hem iyi hem de kötü günde insanların yanındadır”⁷⁰ şeklinde özetlemek mümkündür. Cami görevlileri sosyolojik işlevleri bakımından Diyanet İşleri Başkanlığının toplum ile iç içe olmasına önemli katkı sağlamakta ve Başkanlığı toplum

⁶⁶ *Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni*, s. 4, Kasım 2007, Sayı: 203.

⁶⁷ Halil Altuntaş; “Leke Kaldırmayan Kumaş - Din Görevlisi”, *Diyanet Aylık Dergi*, s. 13, Ekim 2007, Sayı: 202.

⁶⁸ Mehmet Kapukaya; “Cami Dışı Hizmetlerde Din Görevlileri,” s. 16-19, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202.

⁶⁹ Ahmet Onay, “Cami Eksensli Din Hizmetleri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2003, Sayı: 154, s. 36-40.

⁷⁰ Ahmet Onay, “Cami Eksensli Din Hizmetleri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2003, Sayı: 154, s. 36.

ile birleştirmektedir. Bu durumun bir kurum olarak Diyanetin toplum nezdindeki saygınlık, etkinlik ve otoritesini pekiştirdiği düşünülmektedir.

Diyanet İşleri Başkan Yardımcılarından Doç. Dr. Fikret Karaman din görevlilerinin asıl amaç ve hedeflerinin mihrap ve minber başta olmak üzere buldukları çevrede halkımızı inanç, ibadet ve ahlak konularında aydınlatmaktır⁷¹ diyerek cami görevlilerinin asıl amaçlarını ve görevlerinin neler olduğunu ortaya koymaktadır.

Bardakoğlu ise, din görevlilerinden ve onların yapmış oldukları görevlerden bahsederken, insanlara sağlıklı bilgi veren, müjdeleyen, nefret ettirmeyen, kolaylaştıran, zorlaştırmayan, bütünleştiren, dışlamayan, ayırım yapmayan, herkesi kucaklayan, dinin doğru bilgisini insanlara çekinmeden veren ve onu verirken de aynı zamanda bunu yasal görevi sayan kişi olarak değerlendirmektedir.⁷²

Takdir edileceği üzere diğer mesleklere göre din görevlilerinin çok daha geniş halk kitlelerine hitap eden bir hizmet alanı vardır. Görevi gereği din görevlisi, kadın-erkek, genç- ihtiyar, köylü-kentli, esnaf-çiftçi, öğrenci-öğretmen, akademisyen, hukukçu, mühendis, hasta-doktor, asker-sivil ve bürokrat kısaca herkese hizmet götürecektir, herkesi bilgilendirecek ve onların dini sorunlarına yardımcı olacaktır. Mezhebi, meşrebi, cinsiyeti, siyasi görüşü, işi ve tahsili ne olursa olsun, Müslüman'ım diyen herkese dini ve dinin güzelliklerini en iyi şekilde anlatmak din görevlilerine düşmektedir. Din görevlileri, meslekleri gereği sadece cami cemaatine değil, değişik sebep veya gerekçelerle camiye ve cemaate gelemeyen insanlara da ulaşmak, onların kafa ve gönüllerini de İslami bilgilerle aydınlatmak durumundadır. Bunu yapabilmek için sürekli yeniliklere açık olmalı ve kendisini geliştirmeli, teknolojik gelişmeleri de hizmete yansıtılabilmelidir.

Bütün bu görevleri başarılı bir şekilde yerine getirebilmeleri için onların bilgi, beceri, mesleki yetenek, sosyal ve kültürel yönü ile liderlik vasfı bakımından iyi seçilmesi, seçildikten sonra da görevlinin itibar ve saygınlığı, hizmet içi kurslar ile bilgilerinin yenilenmesi ve mesleğini sevmesi-sevdirilmesi etkinliğini artıran ve başarıya götüren faktörler arasında yer almaktadır.

Din konusu hassas, hassas olduğu kadar da önemli bir konudur. İhmali veya istismarı halinde ciddi sıkıntıların gündeme gelmesi söz konusudur. Atalarımız “yarım doktor candan, yarım hoca dinden eder” diyerek çok önemli bir konuya dikkat çekmişlerdir. İnsanı dinden edecek değil, ona dini sevdirecek ve din hizmeti götürecektir olan din görevlisinin bilgili, görgülü, sosyal yönünün geniş olması ve çevresiyle iyi ilişkiler kurması çok önem arz etmektedir. Hepsinden de önemlisi, din hizmeti verecek kişi, gönül insanı olmalı, gönüle girmesini ve gönülleri kazanabilmeyi bilmelidir.

Din görevlilerinin yerine getirmiş olduğu bunca fonksiyona rağmen, kendilerinden daha fazla hizmet beklenmektedir. Din görevlilerinin sosyalleşme, kendilerini yenileme, bilgilerini geliştirme ve teknolojik gelişmeleri hizmette kullanabilme konusunda gerekli başarıya henüz ulaşamadıkları yönünde toplumun önemli bir kısmında yaygın bir kanaatin olduğu gözlenmektedir. Kanaatimizce bunun en

⁷¹ Fikret Karaman; *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202, s. 26

⁷² *Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni*, Kasım 2007, Sayı: 2003, s. 4.

önemli sebepleri arasında imam hatip lisesi ve ilahiyat fakültelerinde almış oldukları mesleki ve sosyal içerikli derslerin yetersizliği ile Diyanet İşleri Başkanlığı ve müftülüklerin bu konuda yeterli motivasyonu verememesi önemli rol oynamaktadır. İmamlık ve müezzinlik gibi görevlerin tercih edilen meslekler arasında ilk sıralarda yer almaması, pek çok kişinin başka bir görev alamayınca veya başka bir iş bulamayınca bu göreve talip olması da başarıyı olumsuz etkileyen faktörler arasında yer almaktadır.

Başarıyı olumsuz etkileyen faktörler arasında personelin yaklaşım ve değerlendirmeleri de önemli rol oynamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde camilerde görev yapan din hizmetleri sınıfındaki görevliler, kurum için bu kadar önemli olmaları ve kurum hizmetlerine bu kadar katkı sağlamalarına rağmen teşkilat içinde kendilerine gereken önemin verilmediğinden dert yanmakta, hatta kendilerini sahipsiz ve teşkilatın üvey evladı olarak görmektedir. Diyanet yetkilileri ve müftüler bu görüşe katılmasa da, onlara göre Başkanlık ve müftülükler cami görevlilerine karşı ilgisiz ve sahipsiz tavırlarını yıllarca devam ettirmiş ve cami görevlilerine gereken değeri vermemiştir.

Kurum içindeki ilgisizlik ve rahatsızlıktan ayrı olarak din görevlilerini rencide eden bir diğer husus da çeşitli platformlarda kötü rollerde gösterilmiş olmalarıdır. Film, tiyatro, çeşitli oyun ve gösterilerde din görevlisi çoğu kez olumsuz rollerde gösterilmekte, bu davranış kendilerini ve onlara gönül veren insanları rencide etmektedir. *Bu durum aynı zamanda cami görevlilerinin toplum nezdindeki konumunu da olumsuz etkilemekte ve bir sonuç olarak toplumla kendileri arasında bir engel teşkil etmektedir. Kötü bir cami görevlisi imajı sebebiyle akli karışmış cemaat cami görevlisinden yeterince faydalanamamaktadır. Bunun doğal sonucu ise toplumdaki dini cehaletin artmasına yol açmaktadır.* Bu nedenden kaynaklanan olumsuzlukları gidermek için önce teşkilat içerisinde ve cemaat arasında, sonra da ilgili ve yetkili kişi ve kurumlar ile toplumun tüm kesiminde din görevlisine gerekli saygı zemininin hazırlanması ve gereken hassasiyetin gösterilmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. *Bu konuda din adamlarına da önemli görev düşmektedir. Müftüsü, vaizi ile tüm din görevlisi devletine, milletine ve dinine hizmet etme bilinciyle, bilgili, görgülü, his ve duygularına hâkim, söz ve davranışlarında tutarlı, hal ve hareketleri, tutum ve davranışları ile topluma örnek olabilecek kişiliğe sahip olmalıdır. Her kademedeki din görevlisi sevgi ve hoşgörüyü benimsemiş, yapıcı, birleştirici, söz, davranış, bilgi ve uygulamaları ile toplumda örnek alınacak bir lider kişi olmalıdır. Aynı zamanda din görevlisi yerine getirdiği din hizmetlerinin yüceliğini bilmeli, bu bilinç ve şuur ile görevinin gereğini en iyi bir şekilde yerine getirmeli işini isteyerek ve severek yapmalıdır.*

Yukarıda ifade edilen güzel hizmetler ve hizmette gelinen önemli noktalar toplum nezdinde Diyanet İşleri Başkanlığına büyük itibar ve saygınlık kazandırmıştır. Bununla beraber Diyanet İşleri Başkanlığının bu kadar personeli ve maddi imkânı göz önünde bulundurulduğunda cami ve cami hizmetleri başta olmak üzere tüm din hizmetlerini daha cazip ve etkin hale getirmesi ve daha güzel hizmetler sunması beklenmektedir. Bu bağlamda aydınların, gençlerin, özürü ve bayanların cami hizmetinden daha fazla istifade noktasında çağa ve yeni teknolojik gelişmelere uygun farklı açılımlar yapması gerektiği toplumun büyük bir kısmı tarafından her vesile ile

dile getirilmektedir. Gerek cami gerekse her kademedeki din hizmetlerinde oluşan boşluğu doldurmak için çeşitli gruplar, cemaatler, cemiyetler, tarikat faaliyetleri vs. adı altında yeni oluşumlar gündeme gelmiş, gün geçtikçe bunların sayısı ve etkinliği artmış, buna bağlı olarak da çeşitli din istismarları ortaya çıkmıştır. Bu konuda yeni olumsuzluklara fırsat vermemek ve din hizmetlerinde başarıyı yakalamak için önce teşkilat içerisinde, sonra da cemaat ve toplum nezdinde cami görevlilerine ve cami hizmetlerine gerekli itibar ve saygınlık kazandırılmalı, cami yaşlıların gittiği bir yer olmaktan, imam da namaz kıldırma memurluğundan çıkarılmalıdır. Akif'in dediği gibi asrın idrakine İslami anlatabilmek ve benimsetebilmek için bu konuda yeni tedbirler alınması gereği her geçen gün kendisini daha fazla hissettirmektedir.

F) Sonuç ve Öneriler

Din, tarih boyunca varlığını sürdüren ve bundan sonra da varlığını sürdüreceği öngörülen, Emile Durkheim'in ifadesiyle "sui generis" bir sosyal olgudur. Din hizmetleri ise toplumsal hassaslığı bulunan bir görevdir. İhmali veya istismarı halinde ciddi toplumsal problemlerin ortaya çıkması söz konusudur. Atasözünde dile getirilen "yarım doktor candan, yarım hoca dinden eder" görüşü de bunu doğrulamaktadır. Avrupa'daki din savaşları ve İslam dünyasının karşı karşıya kaldığı radikal akımlar bu konudan kaynaklanan sosyal problemlere en iyi örnekleri oluşturmaktadır. Onun için din ve din hizmetlerine ayrı bir önem verilmesi konusundaki talepler haklı gözükmektedir. İhtisaslaşma ve uzmanlaşmanın öne çıktığı günümüzde din hizmetinde çalışacak ve camilerde görev yapacak personeli yetiştirmek için İlahiyat Fakültelerinde konuyla ilgili bir bölüm açılıp, bu bölümden mezun olan kişilerin buralarda istihdam edilmesinin yararlı olacağına inanılmaktadır. Camilerde verilen vaaz ve irşat hizmetlerinin gözden geçirilerek, vaaz ve irşatta çağın ihtiyaçları ve insanların gereksinimleri göz önünde bulundurularak yeni bir yaklaşım ve açılım yapılmasına ihtiyaç gözükmektedir. Bu faaliyetleri yaparken her türlü din hizmetinde teknolojinin verilerinden istifade edilmesinin hizmete ayrı bir etkinlik katacağı göz ardı edilmemelidir.

Başarılı bir din hizmeti için camilerin büyüklük, cemaatin sosyal, kültürel, ekonomik ve sayısal durumu ile bulunduğu yerin özelliklerine göre gruplandırılıp, buralarda görev yapacak personelin seçiminde de ona göre kıstaslar belirlenmelidir. Özelliği olan camilerde duruma göre sesi ve hitabeti güzel, sosyal yönü gelişmiş, gerektiğinde hafız, İlahiyat Fakültesi mezunu, yüksek lisans ve doktoralı imamlar ile yabancı dil bilen imamlar istihdam edilme yoluna gidilmelidir. Alevi-Bektaşî inancına mensup insanlara hizmet götürülecek, özelliği olan yerlerde görev yapan veya yapması planlanan personelin Alevi-Bektaşî kültürü konusunda eğitilmesi hizmete olumlu katkı sağlayacaktır. Aynı şekilde farklı mezheplerde insanların yaşadığı yerde görev yapan din görevlilerinin de görev yapacağı yerin özelliğini ve o mezhebin gereklerini öğrendikten sonra orada görevlendirilme yoluna gidilmesinin olası birçok olumsuzlukların önlenmesinde yardımcı olacağı göz ardı edilmemelidir. Aynı durum yurtdışında görevlendirilecek din görevlileri için de söz konusu olup, gideceği ülkenin tarihi, kültürü, sosyal ve kültürel durumu ile dini yapısı hakkında görevlinin eğitilmesi, gittiği ülkenin dili tercih edilmek üzere en az bir yabancı dili konuşup anlayacak seviyede dil

bilgisine sahip olması hem iletişimi kolaylaştıracak hem de hizmete olumlu etki edecektir.

Gerek yurtiçi gerekse yurtdışında yaşanan sosyal ve kültürel değişime bağlı olarak cami hizmetlerine de çeşitlilik kazandırılması, camilerin sadece ibadet mahalli olarak günde beş defa ibadet için açılıp kapanan bir yer olmaktan kurtarılıp, sosyal hayat ile bütünleştirilmesi ve bir kültür merkezi haline getirilmesi önem arz etmektedir. Cami görevlisinin de namaz kıldırma memurluğundan çıkarılıp daha etkin ve farklı alanlarda da hizmet götürebilen, topluma ve cemaate daha yararlı bir konuma getirilmesi olumlu sonuçlara vesile olacağına inanılmaktadır.

Başarılı bir din hizmeti için görevlilerin eğitim ve kültür seviyesinin yükselmesi, din görevlisinin daha fazla sosyalleşmesi, yapıcı, birleştirici ve cami cemaati olsun olmasın herkesi bir gözle görüp ona göre muamele yapması gerekmektedir. Eğitim ve kültür seviyesi yükselen personel ile yetişmiş personelin kurum değiştirme gerekçeleri araştırılıp bu konuda gerekli tedbirler alınması, din görevliliği ve teşkilattan kaçışa varan ayrılıkların önlenmesi de başarıya olumlu etki yapacak etmenler arasında yer almaktadır.

Cami görevlilerine din hizmetlerinin gönüllülük esasına dayalı olduğunun anlatılması, görevin sevdirmesi, personele bu mesleğin fedakârlık isteyen bir görev olduğu şuru verilmesi de bu konuda bir başka önemli faktör olarak yerini almaktadır. Teşkilat içerisinde cami görevlisine gerekli değer verilmesi ve saygın bir konuma getirilmesi, bunun da kendilerine hissettirilip inandırılması, toplum içinde din görevlisini ve din görevliliğini küçük düşürecek ve din hizmetini olumsuz etkileyecek her türlü söz ve davranıştan sakınılması da başarıya katkı sağlayacak unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

Bu konuda bir başka önemli husus da cami yapımına bir çeki düzen verilmesi, rasgele her yere cami yapılmaması ve yaptırılmaması gerektiğidir. İhtiyaç iyi tespit edilmeli ve ihtiyaç olan yerlere ilerideki cemaat durumu da göz önünde bulundurularak gerekli büyüklük, mimari özellik ve estetik güzelliğe sahip camiler yapılmalıdır. Belirli merkezlere Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde örneklerini gördüğümüz külliye şeklinde, sosyal ve kültürel ihtiyaçlara da cevap verecek tesisler ile fonksiyonel bakımından cami ve cami görevlisinin etkinliğini artırma, din hizmetlerini de daha yararlı hale getirme yoluna gidilmelidir.

Yukarıda dile getirilen hususların dışında Diyanet İşleri Başkanlığında boş olan cami kadroları doldurulmalı ve hizmette boşluk bırakılmamalıdır. Din hizmetleri ve cami görevliliğinin herkesin talip olduğu cazip ve saygın bir konuma getirilmesi konusunda ciddi çalışmalar yapılmalı, yapılan çalışmalardan sonuç alınmalı ve din hizmetleri özendirilmelidir.

Kaynaklar

Ahmet Gürtaş; *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1996.

- Ahmet Onay; “Cami Eksenli Din Hizmetleri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2003, Sayı: 154.
- Ali Çarkoğlu; Binnaz Toprak; *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, TESEV Yayınları, İstanbul 2000.
- Ali Rıza Abay; *Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Organizasyonu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Ali Sarıkoyuncu; *Atatürk, Din ve Din Adamları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, 3. Baskı.
- Ali Sarıkoyuncu; *Milli Mücadelede Din Adamları*, C. I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Cemal Kutay; *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Cemal Tosun; *Din ve Kimlik*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- “Camilere Yeni Düzenleme-Camiler Sosyal ve Kültürel Mekânlar Olacak”; *Sabah Gazetesi* (19.09.2008).
- Davut Dursun; *Din Bürokrasisi: Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Diyanet Aylık Dergi Haber Bülteni*, Kasım 2007, Sayı: 2003.
- Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 633 sayılı Kanun
- Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri*, Ankara 1990.
- Diyanet İşleri Başkanlığı 1993 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1994
- Diyanet İşleri Başkanlığı 1995 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1996
- Diyanet İşleri Başkanlığı 1998 Yılı İstatistikleri*, Ankara 1999.
- Diyanet İşleri Başkanlığı 2003 Yılı İstatistikleri*, Ankara 2004
- Diyanet İşleri Başkanlığı 2006 Yılı İstatistikleri*, Ankara 2007.
- “Diyanet’ten Camilere Büyük Reform”; *Yeni Şafak Gazetesi* (19.09.2008).
- “Diyanet’ten Devrim Atağı”; *Hürriyet Gazetesi* (19.09.2008).
- “Diyanet yeni kadro almak için Meclis’i ikna etmeye çalışıyor,” *Zaman Gazetesi* (08.04.2005).
- Düstur*, III. Tertip, C. 5, İstanbul, 1931, s. 665.
- Düstur*, III. Tertip, C. 12, Ankara 1931, s. 551-552.
- Fikret Karaman; “Din Görevlileri ve Sosyal Hayat”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202.
- Hakan Kahraman; *Sosyolojik Açından Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- Halil Altuntaş; “Leke Kaldırmayan Kumaş-Din Görevlisi,” *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202.
- Hasan Yavuzer; *Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı-Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi*, Laçın Yayınları, 2. Baskı, Kayseri 2006.
- Hüseyin Algül; “Mescid-i Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, s. 279-280.

- İbrahim Sarıçam; *Hz. Muhammed ve Evrensel Measajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.
- İlhan Yıldız; “Avrupa Birliğine Taşındığımızın Görevlisi ve Din Hizmetleri Tablosu”, *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Sempozyum)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 136.
- İstatistiklerle Diyanet İşleri Başkanlığı*; Ankara 1990.
- İstatistiklerle Diyanet İşleri Başkanlığı*; Ankara 1994.
- İzzet Er, “Hademe-i Hayrattan Din Görevliliğine”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202.
- Jaschke Gotthard; *Yeni Türkiye'de İslamlık*, (Ter. Hayrullah Örs), Ankara 1972.
- Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, (Çev. Ünver Günay), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1990.
- Kur'anı Kerim Meali*; Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Mehmet Bulut; *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimi'ndeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- Mehmet Kapukaya; “Cami Dışı Hizmetlerde Din Görevlileri”, *Diyanet Aylık Dergi*, Ekim 2007, Sayı: 202.
- M. Emin Köktaş; *Türkiye'de Dini Hayat*, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- Muhammed Abdülhay El-Kettânî; *Et-Terâtibu'l-İdariyye/Hz.Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, (Çev. Ahmet Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 1990
- Mustafa Öcal; “Dünden Bugüne Din Görevlileri ve Mesleki Yeterlikleri”, *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyumu (28-29 Mayıs 2002)*, s. 48-49, Kayseri 2003.
- Nihat Aytürk, Yaşar Çelik, Enver Şahinarslan; *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşcı; “Mesid-i Nebevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 281-290.
- Nuriye Akman; Nuriye Akman'ın Ali Bardakoğlu ile yaptığı röportaj: “Diyanet'te Kadınlara Pozitif Ayrımcılık Yapıyoruz”, *Zaman Gazetesi* 20.09.2005, s. 23 (tam sayfa röportaj).
- Resmi Gazete (02.07.1965 tarih ve 12038 sayılı)*
- TDV İslam Ansiklopedisi*, “Diyanet İşleri Başkanlığı” Maddesi, C. 9, s. 456.
- TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, s. 46-92.
- Utkan Kocatürk; *Atatürk'ün fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1993.
- Ünver Günay; *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, Altıncı Baskı, İstanbul 2005.
- Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*, Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.
- Yurtdışındaki Temelden İnşa Edilen Camilerimiz*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Ticaret İşletmesi, Ankara 1992.

Zeynüd-din Ahmet b. Ahmed b. Abdi'l- Latif'z- Zebidi, *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecridi Sarih Tercemesi ve Şerhi*, (Terc. Ahmed Naim), c.2, Dördüncü Baskı, Emel Matbaacılık Sanayi, Ankara 1975

Web Kaynakları

www.memurlar.net (15.10.2005) Ahmet Yıldız; “Diyanet’te yaprak Dökümü”

www.diyamet@gov..tr (10.09.2008)

www.die.gov.tr/nüfus_sayimi (15.7.2008), Adrese dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Veri Tabanı; <http://report.tuik.gov.tr> (15.07.2008)